

ТРАДИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИВЧЕННІ ТВОРІВ М. ГОГОЛЯ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ

TRADITIONAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF GOGOL'S WORKS IN LITERATURE LESSONS

Стаття присвячена впровадженню інноваційних технологій у вивчення творчості Миколи Гоголя в загальноосвітній школі. Автори відзначають, що творчість Миколи Гоголя досить розмаїта тематично і сюжетно, але в межах шкільної програми охопити весь обсяг інформації про життєвий і творчий шлях класика не вдається. Біографія вивчається уривками, чітко визначаючи межу між тим періодом, який стосується життя на батьківщині, і тим, коли Гоголь перебував у Петербурзі в пошуках долі і слави. Оскільки в межах програми з української літератури пропонується вивчення тільки історичної повісті «Тарас Бульба», то основне тематичне навантаження припадає на програму зарубіжної літератури, у межах якої вивчаються твори, винесені на урочне та позаурочне ознайомлення.

Сучасна система освіти потребує переосмислення і значного урізноманітнення підходів до викладання програмового матеріалу, адже нове покоління дітей зростає у високотехнологічному середовищі, тому навіть у вивченні творчості літературних класиків вони потребують динаміки, зацікавленості, стимулювання. У статті наголошується, що вивчення творчості Миколи Гоголя буде результативним, якщо поєднуватиме різноманітні прийоми, а вчитель буде враховувати потреби аудиторії для максимально успішної реалізації задумів.

Аналіз досвіду роботи вчителів дозволив констатувати, що творчість Миколи Гоголя у школі вивчається, залежно від програми, протягом певного часу, що дає можливість накопичити і поглибити знання про письменника, застосувавши різноманітні новітні технології, актуальні для сучасного учнівства. Відзначається, що найпродуктивнішими для індивідуальної і групової роботи є творчі завдання: створення ДУДЛУ, малювання нейронів ментальної карти, створення пазлу на основі прочитаного тексту, лепбуку та власної електронної книги тощо. Водночас у статті зауважується, що будь-яка інновація впроваджується на основі вже відомих методик, а знання, отримані за допомогою інноваційних прийомів, не будуть повними, якщо не спиратися на загальні принципи вивчення літератури у школі, сформульовані видатними методистами. Проведене дослідження дозволило зробити висновок, що будь-яка робота з літературним матеріалом передбачає творчий підхід, сприяє формуванню особистості з уявленнями про морально-етичні цінності, культурним надбанням свого народу і усвідомленням себе частиною суспільства.

Ключові слова: Микола Гоголь, інноваційні технології, історична повість, пазл, ДУДЛ, скрайбінг, лепбук.

The article substantiates the need for the use of innovative technologies in the study of Nikolai Gogol's work in secondary school. The authors note that Nikolai Gogol's work is quite diverse thematically and plot-wise, but within the school curriculum to cover the full range of information about the life and career of the classic is not possible. The biography is studied in excerpts, clearly defining the boundary between the period related to life in the homeland, and when Gogol was in St. Petersburg in search of fate and glory. Since the school curriculum of Ukrainian literature offers to study only the historical story «Taras Bulba», the main thematic load falls on the curriculum of foreign literature, which studies works submitted for classroom and extracurricular study. The modern education system needs to rethink and diversify approaches to teaching curriculum because the new generation of children is growing up in a high-tech environment, so even in the study of literary classics, they need dynamics, interest, stimulation.

The modern education system needs to rethink and diversify approaches to teaching curriculum material because the new generation of children is growing up in a high-tech environment, so even in the study of literary classics, they need dynamics, interest, stimulation. The study stresses that the study of Nikolai Gogol's work will be effective if it combines different techniques, and the teacher will take into account the needs of the audience for the most successful implementation of ideas.

Analysis of teachers' experience revealed that Nikolai Gogol's works are being studied at school, depending on the program, for some time, which allows to accumulate and deepen knowledge about the writer, using a variety of new technologies relevant to modern students. Attention is drawn to the fact that most productive for individual and group work are creative tasks: creating a doodle, drawing mental map neurons, creating a puzzle based on the text read, laptop and your e-book, and more. While, at the same time, the article notes that any innovation is implemented based on already known methods, and knowledge gained through innovative techniques will not be complete without relying on the general principles of studying literature at school, formulated by prominent methodologists.

The study concluded that any work with literary material involves a creative approach, promotes the formation of personality with ideas about moral and ethical values, cultural heritage of their people, and self-awareness of society.

Key words: Mykola Gogol, innovative technologies, historical story, puzzle, DUDL, scribing, laptop.

УДК 373.3/5.016:821.161.1Гоголь
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/44/1.13>

Євмененко О.В.,
канд. філол. наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного
університету

Мітко М.О.,
магістр факультету філології
та масових комунікацій
Маріупольського державного
університету

Постановка проблеми у загальному вигляді. Творчість Миколи Гоголя досить розмаїта тематично і сюжетно: автор порушує як злободенні питання значущості людини в суспільстві й життя пересічної особистості, так і вдається

до традиційних сюжетів народного українського фольклору, переносячи цих персонажів у літературну площину, а також до історичного минулого із бажанням зрозуміти й осмислити дії і вчинки представників славного минулого України. Отже,

творчість Миколи Гоголя залишається важливою для формування уявлень школярів про особливості літературного процесу XIX століття в усіх його складнощах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На жаль, в українській науковій спільноті постать Гоголя не є об'єктом активного дослідження. Крім студій Юрія Барабаша, виділимо дослідження Едити Баяновської «Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом» та Петра Кралюка «Таємний агент Микола Гоголь», який розглядає місце повісті «Тарас Бульба» в різних системах координат (імперській російській, провінційній малоросійській, польській тощо). Проте російські джерела досить численні, зокрема монографія Сергія Гончарова «Творчість Гоголя в релігійно-містичному контексті» (2021 року видання, що свідчить про невгасимий інтерес до цієї постаті), Аркадія Гольденберга «Архетипи в поезії М. В. Гоголя» (2012), Володимира Корнєва та Ольги Дєдової «Прийоми втілення народного характеру у М. В. Гоголя» (2018), де представники російського літературного середовища розмірковують про особливості українського характеру у творі «Вечори на хуторі біля Диканьки», О. Супрунюк «Літературне середовище раннього Гоголя» (2009) та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз програм розроблених на підставі Держстандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 2011 року) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (від 2016 року), а також модельних навчальних програм для 5–9 класів, зокрема й тих, які будуть запроваджуватися з 2022 року в контексті розвитку Нової української школи, свідчить про те, що існує суперечлива ситуація щодо вивчення творчості Миколи Гоголя, яка пропонується у програмі вивчення і світової літератури, і української літератури.

Розглянемо ситуацію вивчення творів М. Гоголя у 9 класі на цей момент. Наприклад, у підручнику з української літератури для 9 класу, автором якого є Олександр Авраменко («Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл.» (2017)) вивчення творчості письменника починається із роботи над картиною І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Таким чином автор налаштовує учнів на сприйняття твору «Тарас Бульба» в історичному контексті, пов'язаному із боротьбою запорожців із бусурманами. Далі подаються відомості про життєвий і творчий шлях Миколи Гоголя і згадується промовистий факт: «Він був праправнуком полковника козацького війська часів Б. Хмельницького Остапа Гоголя. Пізніше знаменитий нащадок звеличить його до легендарної постаті й оспіває

в образі Тараса Бульби» [1, с. 153]. Скорочений варіант повісті є досить непоказовим. Із цих шматків не складається загальна картина повісті. Вони є епізодичними.

У підручнику для 9 класу із зарубіжної літератури (Паращич В. В. «Зарубіжна література. 9 клас» (2017)) вивчення творчості Миколи Гоголя починається із промовистого епіграфа: «Як письменник, Гоголь сформувався на ґрунті давньоукраїнської літератури, його творчість увібрала родові барокові ознаки, тому гоголівські твори близькі до української барокової проповіді, повчального слова і до старої інтермедії, вертепної драми, побутового анекдоту, бурлеску. Ю. Барабаш» [2, с. 210]. У цій цитаті немає жодного апелювання до російської літератури чи літературної, культурної традиції сусідньої країни. То чому ж знову постає питання про те, що це не український автор. В описі життєвого шляху більше уваги звернено на період перебування письменника у Петербурзі.

Отже, М. В. Гоголь – єдиний письменник, творчість якого вивчається в контексті двох літератур. Проте, на нашу думку, варто остаточно визначитися з приналежністю письменника до української культури.

Мета статті. Сучасні діти потребують творчого і креативного підходу із застосуванням інноваційних технік і прийомів, які мають зацікавити учнів і заохотити їх до читання, тому розглянемо деякі з них у процесі вивчення творчості Миколи Гоголя у загальноосвітній середній школі на різних етапах засвоєння програмового матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Микола Васильович Гоголь – особистість непересічна і оригінальна як у житті, так і у творчості. Він належить до когорти класиків світової літератури з оригінальним поглядом на життя і тематикою творчості, хоч перші його літературні експерименти не були сприйняті громадськістю і критиками. Він був письменником-психологом, коли описував життя маленької, непримітної людини з її незначними радощами; письменником-містиком, який українську демонологію переніс на сторінки літературних творів, і саме завдяки старанням М. Гоголя світ дізнався про таких персонажів, як вій (українську інтерпретацію злого духа), чорт, відьми (повісті «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Вій» та інші). Йому симпатизував О. Пушкін, його творами захоплювався Т. Шевченко, зокрема присвятивши йому поезію «Гоголю», а в листі до В. Рєпніної (березень 1850 року), знаходячись на той час в Оренбурзі, він писав: «Случайно как-то зашла речь у меня с вами о «Мертвых душах». И вы отозвались чрезвычайно сухо. Меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением и потому что я в глубине души уважал ваш благородный ум, ваш вкус и ваши нежно возвышенные чувства. [...] Меня

восхищает ваше теперешнее мнение – и о Гоголе, и о его бессмертном создании! я в восторге, что вы поняли истинно христианскую цель его! ...Гоголь – истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно, в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что не в силах никакое перо изобразить!» [3, с. 277].

Ознайомлення з постаттю письменника, зокрема і Миколи Гоголя, у школі традиційно починається з його біографії, вивчення якої відбувається на всіх етапах знайомства з творчою спадщиною, проте обсяг інформації та глибина засвоєння цього матеріалу різняться. Без знання біографії письменника важко зрозуміти його творчість, адже багато творів написано на основі особисто пережитого. Знайомство з етапами життєвого шляху допоможе зрозуміти особливості творчого доробку (вибір тем і проблематики), зрозуміти його як звичайну людину, визначити риси характеру. Як правило, вивчення біографії письменника ґрунтується на кількох принципах, які охарактеризувала Г. Токмань:

1. Принцип історизму: «Учитель має зобразити письменника як особу, що жила в певну історичну добу в певному краї» [4, с.180].

2. Принцип фактуальності – зроблені узагальнення мають спиратися на достовірні факти з життя автора, тобто слід акцентувати увагу на подіях, які були знаковими в його житті.

3. Принцип психологізму передбачає занурення у внутрішній світ автора із поясненням мотивів його вчинків, думок, реакцій на події.

4. Принцип екзистенційності передбачає переконання школярів в унікальності і неповторності цього митця слова.

5. Принцип естетизму передбачає занурення в художній світ його книг із висвітленням естетичних засад і мистецьких принципів письменника, реалізованих через творчість.

Проте для українських авторів домінуючим є принцип історизму, обумовлений постійними утисками української культури і численними заборонами. Тому для авторів важливо було ототожнювати себе з рідною землею і народом.

Для успішного ознайомлення з біографією Миколи Васильовича Гоголя пропонуємо кілька прийомів, які спонукають дітей долучитися до роботи і здобути необхідні знання у вигляді гри.

Загалом гра не є чимось новим у педагогіці. Вона відома вже давно, але постійно модернізується, відгукуючись на потреби і вимоги часу. Розробкою гри як дидактичного знаряддя в освітньому процесі займалися Д. Ельконін, Л. Виготський,

Ж. Піаже, О. Леонтьєв та ін. Гра поживляє навчальний процес, робить його цікавим і динамічним. Вона формує в учня навичку рухатися від простого і зрозумілого до складного і нового. Ігрова діяльність, на нашу думку, це один із важливих прийомів залучення дитини до роботи без марудних завдань, а у вигляді розваги. Цей вид роботи згуртовує учнів, спонукає активно працювати. Під час гри формуються моральні якості, коли учні допомагають одне одному, навчаються працювати в команді.

Традиційно учням пропонують скласти хронологічну таблицю за творчістю письменника. Це рутинна робота, яка зводиться до бездумної фіксації фактів від народження до смерті. Натомість у 6 класі можна запропонувати урок-казку, побудувавши свою розповідь у вигляді казки, де головним героєм буде Микола Гоголь. Це буде доречно, оскільки в 6 класі вивчається «Ніч перед Різдом» М. Гоголя.

Урок-казка належить до нестандартних уроків, який обов'язково передбачає: вдалий вибір казкового сюжету і створення казкової атмосфери (казкова атмосфера Різдва) підготовка наочності: технічного обладнання, ілюстративного матеріалу, іграшок-персонажів (якщо це стосується творчості М. Гоголя – чорт, русалки, відьма тощо); наявність таємниці або сюрпризу; добірка завдань творчого характеру (завдання, які стосуються етапів життя Миколи Гоголя, можна підготувати індивідуальні або для мікрогруп); організувати змагання між групами або охочими взяти участь у дійстві (на швидкість реакції або конкретність відповіді); надзвичайно важливо стимулювати учасників. Урок досягне бажаного результату, якщо учні із задоволенням опанують програмовий результат і запам'ятають найважливіші моменти з життя автора.

Також замінити складання хронологічної таблиці можна створенням скрайбінгу. Це мистецтво відтворювати мовлення в малюнках. Скрайб-презентація відтворює ключові поняття оповіді та зв'язок між ними.

Скрайбінг – це одна із інноваційних технологій, за допомогою якої можна привернути увагу слухачів, забезпечити їх додатковою інформацією та зафіксувати головні моменти доповіді. Інтерес до цієї технології забезпечується завдяки тому, що людський мозок мислить образами, мова малюнка є універсальною. Крім того, проглядати скрайб набагато цікавіше, ніж суцільний текст або звичайне відео. Скрайбінг широко використовують у рекламі, маркетингу, бізнес-презентаціях, а також він набув поширення і популярності в системі освіти. Із двох відомих видів скрайбінгу (скрайбінг-презентація та відеоскрайбінг) доречно під час вивчення творчості М. Гоголя використати скрайбінг-презентацію, яка створюється за

допомогою ілюстрацій, схем, знаків тощо. Можна створити і скрайбкомікс, але для цієї роботи повинні бути навички малювання і час на створення коміксу.

Крім цього, можна створити до теми «Життя і творчість Миколи Гоголя» ДУДЛ. Спочатку він не призначався для педагогіки, але необхідність пошуку нових форм візуалізації інформації спонукала до створення літературних ДУДЛів. ДУДЛом називається логотип для пошукової системи Google, який стилізують на честь якогось свята або визначної події. Він може складатися з елементів анімації, приколу або мінігри. Коли натискаєш на ДУДЛ, можна потрапити на сторінку пошуку із посиланням на урочистості або подію, на честь якого намальований ДУДЛ.

Звичайно, такий проєкт реалізувати без спеціального обладнання важко, але, знаючи таланти і уміння дітей у тому чи іншому напрямку, можна виявити тих, хто цікавиться ІТ, або разом з учителем інформатики провести урок зі створення ДУДЛу, присвяченого М. Гоголю. Обов'язковою умовою має бути фіксація в ньому посилань на відомі твори автора, наприклад, зображення персонажів. Крім цього, можна до завдання додати посилання, які допоможуть учням створити свій ДУДЛ за творчістю Миколи Гоголя. Ця робота викличе у школярів позитивні емоції від творчого процесу, а також в ігровій формі спонукає до ознайомлення з програмовим матеріалом.

Тож ігрові форми, які може застосувати учитель, позитивно впливають на результативність роботи на уроці.

Пошук нових форм викладання матеріалу пов'язаний зі змінами у свідомості сучасного молодого покоління. Усвідомлення того, що ми живемо у ХХІ столітті повинне бути спроектоване і на викладання шкільних предметів. У переважній більшості діти, які зараз навчаються у школі – візуали, вони сприймають краще візуальну інформацію, не можуть довго бути сконцентрованими на якійсь одній роботі, тому необхідно запропонувати їм інформацію, супроводжуючи її візуальними коментарями.

Для візуалізації історичного тла повісті «Тарас Бульба» вчителі найчастіше обирають картину Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», але на таких етапах роботи з текстом, як робота з сюжетом твору, характеристика образів-персонажів можна використати й інші ілюстрації та екранізацію повісті М. Гоголя (2009 року). Для наближення творчості письменника-класика до сучасного читача можна запропонувати перегляд креативного мультфільму про Миколу Гоголя, рекламу фільму «Гоголь. Початок» (звичайно, дітям потрібно прокоментувати те, що там відбувається, але такий підхід заохотить учнів до знайомства з творчістю письменника).

Щодо історії написання повісті «Тарас Бульба» варто після перегляду відео про Гоголя та його твір (серія: Обличчя української історії. Микола Гоголь) запропонувати учням провести урок-пошук, оскільки з повістю пов'язано багато взаємопов'язаних фактів. Для цього створити «пошукову групу», яка повинна обрати собі командира і розподілити напрями діяльності. Як вихідну точку пошуку дати посилання на статтю Світлани Шевцової «Тарас Бульба»: український міф проти «Русского мира» і польське питання посередині» (посилання: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3219095-taras-bulba-ukrainskij-mif-proti-russkogo-mira-i-polske-pitanna-poseredini.html>), від якої будуть визначені такі напрями дослідження:

1. Передумови написання повісті «Тарас Бульба».

2. Прототип Тараса Бульби.

3. Польське питання.

4. Чому повість написана російською мовою? Чи немає тут таємниці?

5. Ставлення Т. Шевченка та інших українських митців до творчості М. Гоголя.

6. Дослідження Ю. Шереха про М. Гоголя.

7. Що прославляв у повісті М. Гоголь – українське козацтво і його прагнення до волі чи Московію?

Кожне із запропонованих завдань потребує тривалої підготовки, має бути ґрунтовним, повним, візуально оформленим і представленим на уроці у вигляді усного виступу із презентацією. Різноманітні презентації можна виконувати за допомогою програми Canva. На противагу PowerPoint вона має більше сучасних інструментів для створення яскравої багатофункціональної презентації.

Оскільки в межах програми з української літератури пропонується вивчення тільки історичної повісті «Тарас Бульба», то основне тематичне навантаження припадає на програму зарубіжної літератури, у межах якої вивчаються твори, винесені на урочне (у межах «петербурзького циклу» повість «Шинель» та п'єса «Ревізор») та позаурочне ознайомлення (збірка «Вечори на хуторі біля Диканьки» (6 кл.), «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (7 кл.), «Одруження» (8 кл.), «Мертві душі», «Ніс», «Портрет» (9 кл.)). Це дає ширші можливості щодо використання різноманітних видів роботи: інтелект-карта, гра-вікторина, рефракція, фрейм, фішбоун, ґрунування, тонкі та товсті питання тощо.

Інтелект-карта як і прийом фішбоун схематично фіксують важливу інформацію про твір. Різниця полягає в тому, що в ментальній карті фіксується вся інформація про текст через асоціації, а у фішбоун аналіз іде суто за сюжетом твору. Прийом «Фішбоун» полягає у тому, що аналіз проблеми починається із визначення її складників і йде за певною послідовністю. Це своєрідна

графічна техніка, яка візуально відтворює і сприяє запам'ятовуванню ходу аналізу твору, з'ясуванню проблем, причин та формулюванню висновку.

У процесі складання «риб'ячого скелета» учні навчаються працювати в мінігрупах або парах; візуалізують причиново-наслідкові зв'язки; розподіляють фактори за рівнем їх значущості; розвивають критичне мислення; вчать давати оцінку явищам дійсності. У схемі під час аналізу треба йти від реб'ячої голови – проблеми; верхні кістки – причини, нижні – факти (або наслідки), до хвоста – висновків.

По суті, це той самий аналіз тексту, тільки його візуалізоване оформлення сприяє кращому розумінню і запам'ятовуванню. Підсилить ефект від виконаного завдання те, що учитель не буде одноосібно визначати усі складові аналізу, це будуть робити учні, а вчитель буде їх спрямовувати. За допомогою такого прийому можна проаналізувати повість «Шинель»: голова: трагічна доля «маленької людини» – причини: низьке соціальне походження, закомплексованість, ущемлена гордість – факти: (цитовані) приклади з повісті – висновки: безглузда смерть. Сутність прийому «риб'ячий скелет» полягає в тому, що він допомагає дійти правильного рішення в проблемній ситуації, генерувати ідеї для пришвидшення пошуку відповіді.

Для того, щоб діти відчули всю красу мистецтва слова і узагальнили набуті знання за творчістю Миколи Гоголя, варто запропонувати їм створити лепбук або укласти електронну книгу. Кожна із цих форм роботи передбачає творчий підхід і активізацію та систематизацію накопичених знань із теми. Це завдання можна запропонувати виконувати індивідуально або в мінігрупах, а потім провести батл між командами, перевіряючи, наскільки ґрунтовно вони підготували цей своєрідний кейс знань.

Для створення лепбука – інтерактивної папки із систематизованим матеріалом за темою – потрібно скласти план (стосовно постаті М. Гоголя розподілити обсяг інформації на тематичні блоки, створивши картки), створити макет (це може бути згорнутий аркуш у вигляді вітальної листівки або папка з вклеєними кишеньками), розкласти написаний матеріал по кишеньках відповідно до прописаного плану. Якщо діти творчі, то вони можуть урізноманітнити оздоблення лепбука, створивши якісь рухливі елементи, віконечка тощо. У будь-якому випадку цей процес має захопити дітей,

а слідування визначеному плану буде сприяти засвоєнню матеріалу.

Для створення електронної книги за темою «Життя і творчість Миколи Гоголя» можна використати можливості програми Ourboox (<http://www.ourboox.com/>). Це безкоштовна онлайн-платформа для створення та обміну електронними книжками, до якої можуть бути вміщені тексти, ілюстрації, відео, різноманітні завдання, мапи та кросворди.

Саме завдяки таким заняттям і завданням у школярів формуються естетичні смаки, виховуються моральні якості, розвивається творча уява і гартується характер. Тому одним із завдань проведення таких форм роботи є естетичне виховання засобами книги спроможності сприймати, оцінювати і розуміти прекрасне в людях, природі, собі тощо. Якщо дитина спроможна відчувати красу гарного вчинку, захоплюється мистецтвом, зокрема мистецтвом слова, це свідчить про її високі морально-етичні якості.

Висновки. Отже, будь-яка робота з літературним матеріалом передбачає творчий підхід, сприяє формуванню особистості з уявленнями про морально-етичні цінності, культурним надбанням свого народу і усвідомленням себе частиною суспільства. Вивчення творчості Миколи Гоголя буде результативним, якщо поєднуватиме різноманітні прийоми, а вчитель буде враховувати потреби аудиторії для максимально успішної реалізації задумів. При цьому будь-яка інновація впроваджується на основі вже відомих методик, а знання, отримані за допомогою інноваційних прийомів, не будуть повними, якщо не спиратися на загальні принципи вивчення літератури у школі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Авраменко О. Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2017. 336 с.
2. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середній школі : навч. посіб. К. : Ленвіт, 2000. 384 с.
3. Тарас Шевченко. Твори в 5 томах. Том 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. Київ : Дніпро, 1979. 567 с.
4. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2012. 312 с.